

КАРАКТЕРИСТИКА САВРЕМЕНОГ ИЗГОВОРА НАШЕГ ЦРКВЕНОГ ЈЕЗИКА

Језик који је у нашим црквеним књигама, из којих се чита и поје на православним богослужењима и ван њих, има као и сваки други језик своју спољашњу и унутарњу историју. Те две стране код проучавања ма кога језика уско су везане једна уз другу. То нарочито вреди за језик у Српској цркви. Развитак нашег црквеног језика и његово савремено стање може се правилно разумети само ако се он испитује подједнако у оба правца. Данашњи његов изглед само је резултанта тих двојаких услова под којима се наш црквени језик формирао: у сваком случају његово страно порекло и српска језичка основица. Мене кроз које је он пролазио у току своје хиљадугодишње историје свде се обично на неколико редакција којима је подлегао основни, првобитни текст. Постанак тих редакција и тумачи се узајамним утицајем тога текста и гласовног система српског језика; тако редакција претставља увек један компромис. У грубим цртама историја нашег црквеног језика схвата се као руска редакција старословенског језика. Он се зато и зове „рускословенски“. Како је данас код православних Словена искључиво тај језик у црквеној употреби, то он има и општији назив „црквенословенски“.

Назив „рускословенски“ може да се с правом односи само на језик у црквеним, богослужбеним књигама, на „мртво слово“. Али чим се на њему људи Богу моле, онда он природно престаје да буде само мртав језик. Иако он данас више нема особине живог књижевног или разговорног језика у пуном смислу, он ипак тиме што се и з г о в а р а (чита или поје) има своју живу фонетику, која дакако није идентична са фонологијом данашњег нашег језика.

Подражавање мртвом слову може да буде, у већој или мањој мери, педантно или неусиљено, што свакако зависи и од степена самог познавања црквеног језика. Сви такви изговори имају заједничку српску основицу, фонетску базу. Постоји, дакле, просечни изговор као специјално наш или српска редакција рускословенског језика. Јасно је, према томе, да код нас постоји разлика између црквеног језика у књигама и ван књига, у њихову читању. Само онај први је у ствари рускословенски, а други је њихова српска редакција. То се исто

mutatis mutandis односи и на црквени језик код Бугара и Малоруса (Украјинаца)¹.

Читање црквених књига на начин који се код нас раширио за последњих двеста година, од увођења штампаних књига за богослужења из Русије па до данас, има све особине адаптације хетерогеног језичког материјала. При томе долазе у обзир нарочито и ови моменти: данашњи начин читања постао је најпре по угледу на читање рускословенских књига какво је оно било код самих Руса у XVIII веку. Ауторитет који је тада имала моћна Русија и руска црква као духовно прибежиште за тадањи наш свет, учинили су да пређашње српскословенско читање заједно са србуљама доста брзо уступи место руском читању.

Али и крај свега поштовања и оданости које су Срби гајили према Русима, потпуна адаптација руског изговора није се извршила, ма да је вероватно да је прва наша генерација руских ученика и могла да верно нотира изговор својих наставника. Отступања од чисто руског изговора могу се објашњавати на неколико начина, који су сви заједно учинили да се створи специјално наше читање. Непосредни додир са руским учитељима утицао је да се још одржавало и њихово читање, али чим је доцније пристигао велик број наших свештеника и учитеља и црквених појаца имале су и наше школе искључиво српске наставнике. И уколико је било све мање директног утицаја са руске стране, утолико је више српски језик долазио до свог фонетског израза код читања рускословенских књига. Дакако, то „србизовање“ није могло да се изведе до крајности, оно се само од себе наметало, својим природним путем до извесних граница, а његовој победи стајао је на путу штампани текст који је био и остао темељ, подлога богослужења, богати извор молитава и црквених песама.

Када су се код нас одомаћиле руске црквене књиге и када је почела да се јаче шири писменост која се дуго и оснивала, у главном, на читању часловца и псалтира, тешко би било веровати да се тада могло пазити да се руске књиге читају на српскословенски начин.

Ма да би таква „нострификација“ несумњиво помагала да се читани текст много боље разуме и не пређе у механичко

¹ ср. напр. цсл. вѣра, рус. в'ера, срп. вјера, буг. вера, укр. в'ира.

повнављање, ипак би то претстављало велику сметњу код читања, нарочито несвакидашњих, ређе употребљених грешака и уз то, створио би се тада прави хаос тиме што би се право, реално етимологизовање вечито мешало са народном етимологијом. Разуме се да се руски начин читања одржао и с других разлога: да се тиме јаче истакне јединство са руском црквом, читање које је прилично одударало од српског народног језика, извесно је носило у себи више тајанствености, која је моћан фактор сваке обредне религије.

Аналогних случајева има и другде. Један од најзанимљивијих јесте употреба чешких богослужбених књига код Словачких евангелика. Данас Словаци имају свој књижевни језик на коме се држе и проповеди у цркви, дакле у необредном делу богослужења, иначе се чита и поје из чешких књига. То читање није у свему чешко, него је прилагођено словачкој гласовној системи, оно је словачка редакција чешког језика, н.пр. штампано *věřim* читају *verim*. То је тим значајније што је чешки књижевни језик био све до половине прошлог века заједнички за све Чехословаке, али ипак он није могао да као црквени језик задржи све особине чешке фонетике. Тако је и са латинским језиком код Немаца, Француза, Италијана, Пољака и др. (*in caelis*: целис, селис, ћелис, цељис), са старојеврејским где има сефардиско читање (источно) и ашкенаско (неколико редакција: немачка, руска, пољска).

У свима случајевима поједини црквени језик могао је да добије овај или онај изговор само зато што је то мртав језик или тачније мртво слово, текст (јер покрај њега може да егзистира и живи, разговорни језик као што је чешки у обичном животу, и кад Словак њиме говори и у црквеном читању). То све показује да црквени, обредни, језик стоји у извесној вези са народним језиком дотичне цркве. Њихов узајамни однос није исти онакав какав се јавља где постоји билингвизам или код појединаца који говоре два језика. Код тога чувају се и гласовне особине наученог језика. Тај језик осећа се више туђ колико се код говорења чувају и његове гласовне особине. Тако је и код нас када неко озбиљно учи руски, тај мора да научи изговарати и оне гласове којих нема наш језик *ы, л, ч* и др.). Међутим црквенословенско *сынъ* не читамо по руском начину *сынъ* него *син*, *слава* као *слава* не као *слава* („тврдо“ *л*). Значи, рускословенски језик, прилагођен је српској

гласовној системи. То се извршило и зато што се црквени језик популаризовао, он је постао својина широких слојева народних, ушао „већ одавна у крв нашу, и ми не само да појемо са побожношћу и одушевљењем црквенословенске, црквене пјесме у цркви, него свуда и на сваком мјесту, о крсном имену, при свадбама и при ма каквом весељу“ (Јован Живановић, Граматика црквенословенскога језика 1912. с. 8). Даље, ако се узме у обзир чињеница да је језик црквених књига не само пасиван текст него уз то и доста различит од народног језика, то су тиме дати и услови да се код читања, молитава, појања, отвори слободан пут чисто народним фонетичко-психолошким изменама.

Према свему овоме, када хоће да се изнесе карактеристика данашњег нашег црквеног језика, мора се поћи од његове употребе у „живим устима“. Норма по којој се управља читање црквених књига везана је, дакако, уз сам текст. Он је данас утврђен, уједначен, нормализован. Изговор пак није свуда једнак, отступања су већа или мања а што често зависи и од појединих наставника црквенословенског језика који стварају своју школу, и свака од њих има претензије да правилно чита црквене текстове. То се питање код нас чешће расправљало. Последњи је покушај проте Саве Петковића, професора цсл. језика (Гласник, службени лист српске православне патријаршије, год. VII (1926) с. 52—54, 69—72).¹ Г. Петковић заступа читање које се практикује у Карловачкој богословији а тиче се специјално изговора „непчаних сугласника љиѣ у случајевима типа землею хваленз отъ негѡ као земљеју хваљен от њего место землеју хвален от него.

Читање које брани г. Петковић заправо је етимолошко, јер се не обзира на писање, него на порекло наведених облика. Сличан случај налази се и данас у чешком књижевном језику где се иста графика пи једном изговара њи а други пут ни што зависи од порекла облика, да ли је реч домаћа, давно одомаћена или страна, нова: *nikdy* и *nikotín*: њигди и никотин. Или још боље у словачком где зависи од етимологије: *nebo* њебо према прасл. *pebo* и *open* онен из *opъpъ*. И по г. Петковићу „без познавања старословен-

¹ И као посебни отисак: О нетачном читању црквенословенскога језика у нашој цркви. Ср. Карловци 1926.

с ког језика не може се ни замислити темељно знање па ни правилно читање црквенословенског језика“ (стр. 54). За случај о коме расправља г. Петковић могло би да буде довољно и познавање граматике српског језика. Означени начин читања није везан, дакле, за текст, него за етимологију, за морфологију у ужем смислу, за знање граматичких правила српских и старословенских. Свакако је тај захтев на свом месту. Само он се не може у потпуности применити на наш данашњи црквени говор.

Ево зашто. Г. Петковић се љути што се „не прави разлика између тврдох сугласника л н р и непчаних $\tilde{\text{л}} \tilde{\text{н}} \tilde{\text{р}}$ (љ њ рј)“. У старословенским споменицима налазимо графију $\tilde{\text{л}} \tilde{\text{н}} \tilde{\text{р}}$ који су били палатални, али већ у најстаријем од тих споменика нема потпуне доследности у писању дијакритичког знака $\tilde{\text{~}}$ (ср. Кулбакин Старословенска граматика 1930, с. 53—55). Сам дакле старословенски може готово исто толико да помогне колико и данашњи српски језик, ако не и мање. Било би зато и умесно и врло практично да се г. Петковић послужио и тим простим помоћним средством. То се односи на гласове л—љ и н—њ. Сасвим друкчије стоји ствар са „непчаним рј“. Пре свега, већ сама графија г. Петковића показује да ту није у питању непчани глас него два слова е г о два гласа р и ј, а никако палатално $\tilde{\text{р}}$. Тај глас је отврдуо не само у нашем језику него је био тврд и у неколико старословенских споменика што показује графија на пр. Савине књиге и Супрасаљског кодекса (Кулбакин, I. с.).

Према томе захтев да се код читања рускословенског текста пази на споменуте палаталне сугласнике може да важи само за прототипе сачуваних старословенских споменика. Односи се на фиктиван језик и зато би се тражено разликовање морало оснивати више на научној спекулацији него на датим чињеницама, што све спада у област специјалних лингвистичких студија. Г. Петковић је консеквентан када тражи примену за целу групу палаталних сонаната $\tilde{\text{л}} \tilde{\text{н}} \tilde{\text{р}}$. Иначе би цело формулисање било доста произвољно. Само начин којим се то постиже није консеквентан. Онако како га је извео г. Петковић није ни старословенски, ни рускословенски нити српски. Јер ма како изгледало оправдано и правилно изговарање палаталних

стсл. љ њ као љ њ, то ипак облици као царјем, морјем, борјеш и нису тако природни еквиваленти за цсл. царѣмъ као што су облици коњем, краљем према конѣмъ краљѣмъ. Са гласовне стране ти облици ипак могу да задовоље, али када би се извела доследна примена г. Петковићева правила то би се она косила са српском гласовном системом. То се тиче случајева где долазе групе рји према љи њи: краљ и је коњи и царјије (краљѣ кони царѣ) и нарочито у пом. sg. царј (I) према обичном краљ коњ (царѣ краљѣ коњѣ). Консеквентно спровођење *q uasi* старословенског изговора јесте у очитом сукобу са физиологијом гласова српског језика, и зато су такви облици у њему немогући. Остали примери то још јаче потврђују: *сотворшагw* да се изговори као *сотворјшаго* према типу мољшаго, морјски према пољски¹.

Аргументација г. Петковића према којој треба примити „једино правилно и тачно“ читање вољеју од воља (вола) иначе само *волоју од *вола, *tertium* волеју *non datur* морала би да се примени ради доследности и на облике: всја земља *instr.* би неопходно гласио всјеју земљеју, тако и всји коњи, царјије. Читање всеју вси које се извесно практикује и у карловачкој богословији отступа од захтеваног угледања на старословенски језик². Да ли то угледање важи и за случајеве типа *прѣкломъ* (Јов. Живановић, *ib.* с. 107) када је у старословенском било *прѣкломѣ*?³ Сумњивих случајева има, дакле, не мали број.

И новације, у изговору или писму, које су ушле у руско-словенски језик, потичу већином из руског народног језика и понекад су и сасвим вештачке. Тражити неко враћање на „правилнији“ старословенски изговор и то само у једном правцу стварало би само већу забуну и неједнакост у читању. Немогућност таквог враћања још је разумљивија када се имају на уму тешкоће које проистичу, прво, из самог старословенског

¹ То исто вреди и за љ у позицијама: *извѣлшѣса, вѣтавлѣша, коравѣ.*

² Као што се цсл. *вса* изговара *всја, всо* *всју* али *всою* као *всеју* *вси* *вси* тако исто по истом принципу чита се и *царѣ* као *царја, царю* као *царју* па тако и *царѣм* *цари* *цари*. Тако, у осталом, изговарају и Украјинци и Бугари.

³ Тако исто цел. *мѣкко времѣ* стсл. *мѣкко врѣмѣ* дакле *мљеко* (*мљеко*) *времја* као и стсл. *слѣпый грѣхъ* *слѣпий грѣхъ*

језика чији изговор не може да се објективно реконструише, и друго, што се онаква правила не могу успешно применити на српски језик. Јасно је, после свега овога, да се нека пурификација у читању црквених књига не може оснивати на чињеницама које би апсолутно важиле; релативног, као и свугде и свагда, има и ту врло много.

На крају г. Петковић тражи да црквене књиге треба читати по руском изговору, чувајући се и русизама и србизама. Питање је само где престаје руски изговор и почиње „србизирање појединих облика црквенословенских“. Тих граница заправо и нема. Да се одреди карактеристика данашњег изговора нашег црквеног језика морају се узети у обзир све фонетске црте које се јављају код читања. Само на тај начин може да се добије права слика тога језика. Основни старословенски тип сачуван је, у главном, само у морфологији. Фонетска страна, по којој се и разликују поједине редакције, претрпела је много измена.

Ако се оставе на страну оне особине које су општесловенске (које се као такве могу сматрати) као прва и друга палатализација задњенепчаних сугласника, губљење слабих јерова и сл.) а тако и дијалекатске разлике у старословенском з || z, sc || st (дѣсцѣ: дѣстѣ), онда би српска редакција рускословенског језика овако изгледала:

1. Специјално старословенска црта очувана је у групи ж д (ис православног * d' žd').

2.¹ Руско-старо-словенска црта, изговор стсл. џ као ш ч.

3. Руске црте (рускословенска редакција): а): о : њ (јер у јакој позицији) е : њ сон стсл. сѣнь, чест стсл. чѣсть; б) а иза ч ж ш џ за стсл. ѡ (е) чадо чадо и ја на почетку речи и иза самогласника за стсл. ѡ (је): јазик ѡзык стсл. ѡзык се ја сѡ сѡ г) ол за стсл. ѡ ѡ (ѡ ѡ) волхв колѣѡ, вѡѣѡ волк колѡ вѡѡ.

4. Руско-српски изговор рускослов. ѡ иза ш као ја: нашја нашѡ (остави нам долги нашја) руски нѡша а тако исто иза осталих сугласника (сем л н) док су у руском пала-

¹ У српско-старословенске црте могао би се рачунати непалатилизован изговор сугласника пред предњим вокалима (е, и), средње л (не као руско ѡ), чување звучних сугласника на крају речи: аз, раб рус. ас рап за азѡ рабѡ а донекле и т за ѡ Витлејем вѡѡѡѡѡ рус. Вифлеем.

тализовани сугл. + а: свјат рус. св'ат скатъ, исходјашчаго исходашчаго изходѣцагъ, творјашча творашча творѣца.

5. Српска фонетска редакција а) изговор ы, стсл. зѣ као и, б) уједначавање сугласничких група: истино истиннѡ, со жет сожѣтъ, возвах козвахъ, восѣја козѣѡ, оца отца, насушни насѡщнѡ, шетшаго шѣдшаго, упразни ѹпраздни, снѣшел снѣзшѣлъ, в) сажимање самогласника — ѣи —: придите прѣидите, Исус Исѣсѣ, г) наставак -ѡй (-ѣй) код придева гласи -и: свјати скатѡй, благи благѣй, множајши множайшѣй, д) непостојано а: небесних војинстав конѣствѣ, мертав бѣст мѣртѣвѣ, торжество торжѣстав торжѣствѣ, магновеније мгновѣнѣ, жизнѣ бесконѣчнаја жизнѣ, пјѣсан припјѣвајушѣ пјѣснѣ, болѣзан колѣзнѣ.

Те српске црте ушле су и по неопходности и сасвим природно и у рускословенски језик; све су то особине које чине општу карактеристику гласовне системе нашег књижевног и разговорног језика.

Овде би се могао убројити данас уобичајени изговор израза који су у црквени језик дошли преко грчког. Тиче се почетног и + неки вокал (сем и као Исус, в. горе) као ј + вокал: Језекиљ Јаков Јуда Јован стсл. Іезекіѡль Іакѡв Іѣда Іѡвѡннѣ према руском читању Иезекиѣљ, Иакоф, Иѣда, Иоа́нн (тако у средини речи иза вокала: алилуја аллѡѡѡ али Исаије ликуј Исѡѣ). Да је и у нашем језику било таквог читања показује данашње Иван.

6. У засебну категорију спада изговор руско словенског ѣ као је (лѣ нѣ ље ње). Тај изговор не може се тумачити неким нашим јекавским утицајем, већ и стога што су рускословенске књиге и руски наставници дошли најпре међу екавце. Пре тога било је код нас у обичају старословенско читање, које је као и народни језик било много простије од рускословенског. Тако је за стсл. ѣ ѣ ѡ било само е, за а ѣ ѣ — а и др. Према томе рускословенски изговор руских наставника начинио је у дотадањем читању не малу револуцију место два еквивалента а е дошло је шест: е је ја а е о, дакле паралелно са шест стсл. гласова ѣ ѣ ѡ а ѣ ѣ. Несумњиво је да је ту играла знатну улогу и граfiја рускословенских књига која разликује ѣ ѣ ѡ а е о и на споменути начин одбило се то разликовање и у читању. И као што је за пређашње свет постало свјат, аперципо-

вањем руског св'ат, тако и за свет свјет рус. св'ет свѣтъ. Иначе је рускосл. њ које је одговарало по пореклу и српском е и остало као такво.

Њишки изговор би био онај који се не оснива на општим законима српске фонетске системе, али је данас физиолошки могућ.

а) **l** (вокално л): јавлшијасја ѡвльшїѡсѡ, в о п л в о п л ѡ
л жу ш че л ж ѡ ц ѡ.

б) **п** претпразнство, агнца (и аганца као у тачци 5), огн огнь.

в) **ш** јесм ѡсмь, сем тога чује се и изговор мзда као двосложна реч.

Вук Караџић није могао да разуме чување **l** у српско-словенскоме („мени је за чудо како се у овоме посрбљавању [славенскога језика] и мјесто пльть, дльгъ слньць није казало пут, дуг, сунце, као што су Руси према својем језику узели плоть долгъ сольце“. Грам. и пол. списи III с. 396)

И ако Вуков случај вокалног л није по својем пореклу исти као што је у примерима в о п л, в о с к р е с л ј е с и и др. ипак ту има нечега заједничког: вокално л ни данас ни раније није претстављало неко насиђе на српској гласовној системи, није био физиолошки немогућ тим пре што је увек имао и свој парњак вокално р. Такво л чувало се у Србуљама по традицији, јер се **л ≥ у** извршило много доцније после постанка и нормализације српске редакције старословенског језика.

Иначе и данас, и у разговорном језику, нису необичне речи као Влтава, дирижабл.

г) **в**- (не пред л, р): в ну ши в н ѡ ши, в м е т а е м, в с ј а а л и и с в ј а (т. 5).

8. етимолошки изговор: мољеније моленїе и остали случајеви које наводи г. Петковић у споменутој својој расправи¹

9. немогући изговор као г о с у д а р ј ц а р ј који захтева г. Петковић (I. с. стр. 70).

¹ То би били и ови облици: мѡнши: мењши (ср. срп. мањи) ѡста-
вљшѡ: остављша.

Као што се из изнетог материјала види, наш данашњи изговор црквенословенског језика има и нарочито српско обележје. Ако се томе дода и акцентовање по т.зв. новоштокавској системи, онда тај језик још више отступа од штампаног текста. Такво акцентовање толико је обухватило и црквени језик да су се они сасвим стопили. Разумљиво је што се речи црквенословенског језика акцентују исто као и у српском језику када су оне мање или више идентичне са српским као: бѡг, ѡтец, Гѡспѡд, свјатѣ бѡже, Богорѡдице дјѡво рѡду-сја прѣди (прѣди) ит.д.

Као што се из наведених примера види, чита се са пренесеним акцентом (ср. цсл. отѣца свѣтѣй). Тако и у страним позајмицама: Исус Исѡсх Јѡан Иѡаннх, Израѣлѣ Исраѣлѣ.

У речима које не одговарају сличним српским речима чува се правилно само преношење акцента са последњег слога. То вреди за просто читање или рецитатив. Иначе ту је тешко наћи неку систему, случајног, неуједначеног и недоследног акцентовања нарочито у појању има ту много. То би питање могло да буде предмет посебне расправе.

Изнете српске црте довољно показују колико је наш народ заиста унео и задржао много свога у њему страну језику, колико се у њему афирмисао.

Код посматрања тих чињеница неопходно се намеће питање колика би била тек добит за наш религиозно-духовни живот да се силом прилика није напустило српско-словенско читање.

П. Ђорђевић